

ЛАЗАР БАРАНОВИЧ ПРО ВОСКРЕСІННЯ ЛАЗАРЯ:

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ БІБЛІЙНОГО МАТЕРІАЛУ ЧИ ШТРИХИ ДО ОБРАЗУ
АВТОРА**

В українській літературі другої половини XVII століття жанр проповіді був домінантним. Українські проповідники говорили багато і часто. При цьому їх промови були логічно побудованими, добре продуманими текстами, теорія яких розроблялася у багатьох латиномовних риториках і гомілетиках Києво-Могилянської колегії. «Наука, альбо Спосіб зложення казання» Іоанікія Галятовського вважається першим українським підручником з гомілетики. Крім нього з текстів подібного призначення до кінця XIX століття зберігся ще один. Це – додаток до латинської риторики з назвою «Orator», яка викладалася у колегії 1688 року. Обидва підручники, за спостереженнями М. Петрова, подібні між собою і можуть бути застосовані при компілятивному способі складання проповідей [16, 92]. Очевидно, це були підручники типових курсів гомілетики, що викладалися у Києво-Могилянській колегії.

Появу двох збірників казань Лазаря Барановича російська дослідниця А. Єлеонська пов'язує з впливом «Науки» Іоанікія Галятовського [7]. Нам здається, що вплив був якраз зворотний. Справа в тому, що саме Лазар Баранович 1646-47 навчального року викладав у колегії риторичну тому курсу, де вчився Галятовський. Відповідно, перший вплинув на становлення другого як ритора і проповідника, а не навпаки.

Студії над сакральною риторикою українського бароко та методами екзегези Святого Письма – це скоріше виключення в українському літературознавстві, ніж правило. Вони представлені роботами таких вчених, як М.Сумцов [18], М.Петров [16], Л.Ушкалов [21], Н.Алеєсеєнко [1], Т.Левченко [12], С.Головащенко [4] та ін. До проповідей Лазаря Барановича також пробуджується дослідницький інтерес. Деякі з них прокоментувала Н.Горська [5], текстами на недільні Євангелія зацікавилася Л.Довга [6], їх філософське наповнення вивчали В.Шевченко [23], Л.Чорна [22] та ін. Звичайно, подібні студії потребують залучення нових методологічних підходів, у тому числі й теорії дискурсу, неориторики, семіотики та ін. Завданням нашої роботи є вивчення особливостей тлумачення євангельського оповідання про Воскресіння Лазаря у проповідях Лазаря Барановича.

«Слово на Воскресіння Лазаря» входить до збірки проповідей «Меч духовний» (1666) Лазаря Барановича. Книга складається з 56 слів. В основному це проповіді на недільні свята. Про це говорить друга назва книги, надрукована червоною фарбою на першій сторінці: «*проповіді на неділі всього літа*» [10]. Але ця структуротворча особливість порушується: до книги введені шість слів на особливі дні – Велику П'ятницю (два), понеділок після Святої Трійці, четвер Вознесіння Господнього, Богородичну і Лазареву суботи. Якщо перші п'ять проповідей присвячені великим подіям або визначним особам християнської

історії, то остання - святителю Лазарю, який не належав до особливо шанованих в Україні XVII століття святих. Увага до нього з боку Чернігівського архієпископа була пов'язана з тим, що Лазар був небесним заступником Владики. До речі, тільки Баранович про нього й пише. Крім проповіді у збірці «Меч духовний» є ще «Слово про Лазаря» та «Молитва до Христа від Лазаря» в «Трубах словес проповідних» і вірші, присвячені святителю, в польськомовних «Житіях святих».

Таким чином, «Слово на воскресіння Лазаря» випадає з концепції книги. Як правило, заголовок індивідуальний. Цього разу він традиційний і вказує на назву свята в церковному календарі. Відповідно, цей заголовок декларує тему в її суб'єктному вимірі. До заголовка автор приєднує епіграф з Євангелія від Івана [Ів. 11:39]: *«Лазарь друг наш успе, но иду да возбужду его»* [10, арк. 430]. Ця цитата, включаючи суб'єкт і предикат, значно розширює семантику заголовка.

Слова епіграфа не позбавлені первинного контексту, оскільки в практиці української церкви заведено було говорити проповідь відразу після читання апракосного євангелія. Після цього його текст згортався до однієї фрази, щоб тут же розгорнутися в проповідь. При цьому епіграф формулює головну думку, яку хотів донести проповідник, окреслює тему висловлювання.

В українському бароко теорія епіграфа була несвідомо дуже добре розроблена в гомілетичі Іоанікія Галятовського. В «Науці» він радить перед складанням проповіді *«найперше ... положити из Письма Святого тему, которая есть фундаментом всего казаня»* [8, 108]. Ця тема-цитата з Біблії повинна стати основою, стрижнем майбутньої проповіді: *«З малої теми великое походить казанє»* [8, 108].

І далі, виділяючи композиційні частини казання - ексордіум, нарацію, конклюдію, автор акцентує на тому, що всі вони повинні відповідати темі, тобто епіграфу. Далі Галятовський радить тему розділити на частини і *«каждую часть темы особно повідати»* [8, 109].

При цьому частиною теми може бути і синтагма, і логічне судження, що дорівнює реченню, і один з рівнів сенсу, у даному випадку євангельського. Тобто тема може розширюватися як по горизонталі, так і по вертикалі.

Описані механізми текстопородження Галятовський підтверджує власною казnodійською практикою. Кожен з цих пунктів відпрацьований автором. Баранович також бере епіграф з Євангелія і вміло використовує його основну семантичну опозицію: смерть (успіння) – воскресіння.

У тексті епіграф повторюється кілька разів, скріплюючи його по вертикалі. За посередництвом євангельської цитати *«Лазар друг наш успе»* [10, арк. 430] вводиться топос «смерть є сон». Він і стає лейтмотивом основної частини тексту. Саме тут переказуються події, пов'язані зі смертю Лазаря: повідомлення Ісусу про смерть, бажання Томи померти разом з Лазарем, зустріч з сестрами як переломний момент у семантичному плані (з одного боку, це посилення теми смерті, а з другого, – це перехід від теми смерті до теми воскресіння).

Друга половина проповіді текстово розгортає підрядну частину речення з епіграфа: «...но иду, да возбужду его» [10, арк. 430]. Вона вводить тему пробудження, але, не будучи ключовою в євангельському тексті, втрачає цю роль і в проповіді.

До речі, до цього читач був уже готовий, оскільки ця фраза в епіграфі надрукована дрібнішим шрифтом. У Євангелії диво воскресіння було головною подією, яка відбулася завдяки співпадінню слова і дії, що у теорії мовленнєвих актів називається перформативом. На звершення такої дії необхідна була особлива компетенція. Цим дивом Ісус продемонстрував не тільки свою божественну природу, але й істинність свого вчення про загальне воскресіння. Ключова фраза цієї євангельської події («*Лазаре, гряди вон!*») стає основною думкою цієї частини проповіді.

Усе сказане вище підводить нас до думки, що перед нами екзегетична проповідь. Але для її автора важливо було не тільки переказати євангельський епізод, але й донести до пастви його морально-етичний сенс.

Пам'ятаючи про те, звідки взята ключова фраза, проповідник вмикав відомі йому механізми екзегези Святого Письма. Спочатку він представляв події в буквальному сенсі, але потім переводив їх в тропологічний план. Мотив смерті Лазаря універсалізується: кожен християнин помирає для гріха у 40 день великого посту і воскресає з чотириденним Лазарем.

Лазар представлений як типовий грішник, а його воскресіння – як перехід від гріха до благодаті, який відбувається через сповідь, де слова священника дорівнюють словам Ісуса. Параболічно витлумачуючи євангельські події у новій ситуації, Владика закликав до покаяння, а це було актуальним як для часу виголошення проповіді, тобто Великого посту, так і для загальної концепції книги. У проповіді неабияким засобом впливу на аудиторію були повтори, особливо, якщо це – євангельські цитати. Ю. Лотман називає словесний повтор одним з найбільш дієвих засобів збільшення внутрішньої інформації за рахунок зовнішньої [13, 20].

У своїй казnodійській практиці Лазар Баранович послідовно розвивав апокаліптичні мотиви. Це підтверджують і назви його книг, і їх передмови. Не випадково в смисловому плані Баранович проводить паралель між воскресінням чотириденного Лазаря і триденного Ісуса, у такий спосіб налаштовуючи реципієнта на віру в загальне Воскресіння.

Крім того, в проповіді перехресується лінійний час історії спасіння людства з циклічним часом церковного календаря: «*На воскресеніє Лазаря чотириденного чотиридесятниця поста святого скончевається*», - говорить казnodія [10, арк. 433].

Окрім того, остання фраза проповіді – перехід до наступної теми, яку диктує церковний календар, – Входу Господнього до Єрусалима, але не за посередництвом назви свята, опису чи сюжету, а введенням ключової його фрази. Це – привітання Ісуса, що входить до Єрусалима: «*Осанна во вишніх. Благословен, Грядий в імя Господнє. Амін*» [10, арк. 435]. Перетин євангельських і календарних кодів наближає події до теперішнього проповіді та налаштовує слухачів на еклезіологічне переживання свята.

Таким чином, тема проповіді розгортається в горизонтальному і вертикальному планах. Прецедентний текст актуалізується через ключову фразу і перетікає в проповідь в діапазоні екзегетичних витлумачень. Образ євангельського Лазаря представлений мозаїчно через наративні складники основного тексту і усталену топіку. При цьому для автора надзвичайно важливим є морально-етична спрямованість тексту, тобто накреслення сценарію поведінки для слухача (читача) усіма можливими засобами. Спостереження, викладені вище, дозволяють зробити висновок, що перед нами – мішана проповідь, тобто панегірична і дорадча водночас.

Ю.Лотман у статті «Міф – ім'я – культура» стверджує, що в текстах *бароко...абстрактні конструкти організуються за міфологічним принципом* [13, 536]. Представники чернігівського церковного кола активно впроваджували ідеологему «Чернігів – новий центр Київської митрополії». Збірки оповідань-міраклів від двох чудотворних Богородичних ікон (Єлецької та Іллінської) покликані були показати святість цього місця та доцентровість художнього простору, який формував відповідне розуміння реальної території. На думку Р. Барта, висловлену ним у праці «Міф сьогодні», ідеологія діє головним чином на рівні підтексту, вторинних, часто несвідомих значень, які несуть (або можуть нести) у собі тексти та практики [2]. Коментуючи працю Р. Барта, Д. Сторі зазначає, що ідеологія (або «міф») є сферою, в якій відбувається концептуальна боротьба за те, щоб обмежити конотації, зафіксувати конкретні чи створити нові підтексти [17, 19]. Міф, за Бартом, – це повідомлення. *«У міфі ми знаходимо, – говорить дослідник, – означник, означуване і знак. Але міф є особливою системою і особливість ця полягає в тому, що він створюється на основі певної послідовності знаків, яка існує до нього; міф є вторинною семіологічною системою, у якій знак першої системи стає означником у другій»* [2, 78].

Барокова дискурсивна практика часто вдавалася до дечого подібного. У текстах одне передавалося через інше. Аналогія стимулювалася гомілетиками та риториками. Одним із текстопороджуючих механізмів стала актуалізована в посттридентську добу теорія алегоричного тлумачення Біблії. Багатий репертуар подібних дискурсивних практик діяв не тільки на літературному рівні, але й служив для обігрування реальних ситуацій або характеристики реальних осіб. Особливо відчутним це стало у проповідництві й листуванні. Впливовості й переконливості певній ситуації чи особі надавала авторитетна топіка. Часто реальна ситуація чи історичний персонаж подавалися через ключові образи й події біблійної історії. Зазвичай це були образи-об'єкти (образи святих, грішників і т.ін), або адресати (гетьмани, російський цар та ін.).

1657 р. Баранович став Чернігівським єпископом, а 1662 р. в Іллінському монастирі з 16 по 24 квітня образ Богородиці плакав. У передмові до «Руна орошеного» (1683) звучать побажання, адресовані Лазарю Барановичу та дається коментар до події. Дмитрій Туптало називає пастиря Другим Гедеоном, що побачив сльози від ікони, подібно до першого, який споглядав росу на руні. Баранович отримує подяку від Дмитрія Туптала за кошти на

прикрашування ікони й проповідницький талант, застосований на прославу Пресвятої Богородиці [20, передм., арк. 1, зв.].

Дуже часто книги, надруковані у Чернігові, починаються передмовою-присягою Лазарю Барановичу, у яких образ Чернігівського Владика вибудовується за допомогою традиційних барокових текстопороджуючих моделей. У передмові до «Тріоді Цвітної» (1685) Лаврентій Крщонович книговидавничу діяльність владика підганяє під авторитетну топіку: Троїцько-Іллінський монастир позначається образом саду (вертограду), у якому на весну з'явився цвіт (книга Цвітних тріпівців). Цей духовний цвіт водночас вирощений Владикою і спрезентований йому. Традиційно образом саду у християнській літературі позначається Христова Церква. До такого уподібнення підштовхнуло євангельське оповідання про з'явлення Христа після Воскресіння Марії Магдалині, яка, не впізнавши його, подумала, що то садівник.

Лаврентій Крщонович вимальовує образ архієпископа як ідеального пастиря. Він прямо говорить: *«подобіє образ еси Сина Божія, иже ест Архієрей грядущих благ»* [19, передм., арк.1]. Таким чином відбувається накладання кількох образних вимірів, традиційно пов'язаних з Христом, – пастир-архієрей і садівник. Однією з найбільших справ життя Владика називається видання церковних книг. До чеснот зараховуються проповідницька діяльність, *«добродітельное житіє»*. Особливо наголошується на благодатності його благословення і письменницькій праці, відновленні храму на честь Святої Трійці і прикрашуванні чудотворної Богородичної ікони. Характеристика діяльності архієпископа відбувається за допомогою цитат, інтегрованих у текст з праць св. Амвросія й Григорія Ніського. Наприклад, з останнього: *«Той есть Пастир добрий, иж не сіном пасет стадо, но Духом Святым»* [19, передм., арк. 3, зв.].

Важливу інформацію щодо образу пастиря дають позатекстові паралітературні елементи. Скажімо, на гравюрі титульного листа польськомовної книги *«Modlitwy dzienne u posne»* [24] у верхній частині зображено Пресвяту Трійцю, а нижче, – з чотирьох боків, преподобного Антонія Печерського, пророка Іллю, святителя Лазаря і святого Йоакима. Усі постаті окрім прямого, мають ще й знаково-індексне значення: святий Антоній вважається засновником монастиря, іменем пророка Іллі названий монастир, де знаходилася типографія, святитель Лазар – небесний патрон Чернігівського архієпископа, святий Йоаким – небесний заступник Московського патріарха Йоакима (1673-1690). У такий спосіб друкарі вибрали для титульного аркуша найбільш важливих святих для монастиря у небесному і земному вимірах.

С.Бройтман, характеризуючи суб'єкта в ейдетичній поезії, вказує, що автор, за визначенням, є не зображуваним, а таким, що зображує, хоча він і може створювати свій образ, як і образ будь-якого іншого героя [3, 151]. Традиційно для цього українські барокові автори використовували формули самоприниження. *«Афектованою скромністю»* називає Е.Курціус виправдовування промовця, посилення на власну невпевненість та недостатню готовність [9, 97]. Щось подібне демонструє й Лазар Баранович у вступі до

проповідей. Свою промову він називає «оубогоє глаголаніє моє» [10, арк.257], а себе – «недостойн архіерей сий» [11, арк.296].

Окрім того, у Лазаря Барановича ми бачимо, як образ автора ідеалізується, зазнаючи міфологізуючої обробки. У міфі, за Р. Бартом, представлені дві семіологічні системи, одна з яких частково вбудована в іншу [2, 79]. По-перше, це мовна система, яку Р. Барт називає мовою-об'єктом, на основі якої міф будує власну систему. По-друге, це сам міф, який Р. Барт називає метамовою. Мова-об'єкт для Барановича – євангельська історія про воскресіння Лазаря, яка стала не тільки об'єктом витлумачення, але й джерелом ідеологічного сенсу.

У «Ksiedze śmierci» (1676) Лазар Баранович пов'язує видання своїх книг з Божим на те благословенням. У тексті вірша поява його сьомої книги вписана в асоціативний ряд часу творення світу:

Jego to sprawa, on sześć dni pracował,
Y w moim szostym dziele forytował.
Y ksańce siodmey, śmierci, Bog pomocy swojej
Dodał; stało się teraz według wiary moiej [15, 226].

Не випадково у тексті з'являється і образ воскреслого Лазаря та перспектива для владики зазнати його долі:

Jak umarlego wskresiłeś Łazarza,
Y nam umarłym niech się też nadarza,
Osobliwie mię ta czeka fortuna, –
Ta Łazarzowa dziw uznala truna [15, 227].

«Значення міфу ніколи не є довільним, воно завжди частково мотивоване і в якійсь своїй частині будується за аналогією» [2, 92]. Але автор у проповіді при характеристиці головного образу не тримається виключно заданого євангельського уривка. Він виходить не тільки за рамки запропонованої євангельської теми, але й за межі євангельського часу. Баранович, використовуючи агіографічні мотиви, повідомляє, що Лазар став єпископом, а по смерті – був визнаний святим. Зрозуміло, що факт співпадіння не тільки в імені, але й посаді євангельського образу з автором ніс додаткове семантичне навантаження.

Подібність між двома Лазарями виписана також за євангельським сюжетом у тексті «Молитви до Христа Господа від Лазаря, творця книги цієї» [11, арк. 298-299]. Біографічний факт про хворобу Владики стає відправним пунктом аналогій. Він поданий через мотив гріха, який є причиною духовної смерті архієпископа. Видужування-воскресіння пов'язується виключно з Христом-лікарем, що набуває текстового існування через мерехтіння євангельської нарації. Згадуються мікроподії плачу Христового над Лазарем і ключова фраза Ісуса до мертвого Лазаря: *«Лазаре, гряди вон!»*. Мотив руху, заданий цією цитатою, розгортається через топос шляху від грішного до праведного життя. Прикметно, що носієм міфічного повідомлення є не тільки словесний текст, але й гравюра, що передує молитві. На ній Ісус благословляє єпископа в облаченні, навколо голови якого – німб. Підпис над цим образом свідчить, що це святий Лазар, небесний заступник Владики.

Отже, Лазар Баранович робить свої проповіді та художній світ своїх книг максимально інформативними не тільки в морально-етичному плані, але й ідеологічному. Зближення образів автора й євангельського Лазаря служить засобом ідеалізації першого. Це зміцнювало авторитет Лазаря Барановича і як архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського, і як першоієрарха Української митрополії.

Подальше вивчення проблем інтерпретації Біблії та образу автора в українській літературі XVII століття дозволить прояснити питання поетики літератури українського бароко.

Література

1. Алексєенко Н. Біблійна герменевтика в українській бароковій прозі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.10.01.01 «Українська література» / Н.М. Алексєенко. –Харків, 2001. –20 с.
2. Барт Р. Миф сегодня // Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Ролан Барт; пер. с фр. –Москва: Издательская группа «Прогресс», 1994. – С.72-130.
3. Бройтман С.Н. Историческая поэтика. Учебное пособие / С.Н. Бройтман. – Москва: РГГУ, 2001. –420 с.
4. Головащенко С. Києво-могилянська та київська духовно-академічна традиції прочитання й інтерпретації Святого Письма в європейському контексті / Сергій Головащенко // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Зб. наук. праць на пошану проф. В.М.Нічик. –К.:Критика. –С.189-195.
5. Горська Н.Д. Образ Ісуса Христа у проповідях Лазаря Барановича / Н.Д.Горська // Образ Христа в українській культурі: збірник наукових праць / [2-е вид.]. –К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003.–С.93-102.
6. Довга Л. До питання про напрями і перспективи дослідження українських недільних проповідей XVII століття / Леся Довга // Діалог культур II. –К.: Книга пам'яті України. –С.121-130.
7. Елеонская А. С. Работа Симеона Полоцкого над подготовкой к печати книг «Обед душевный» и «Вечеря душевная» / А.С. Елеонская // Симеон Полоцкий и его книгоиздательская деятельность: сб. ст. –Москва: Наука, 1982. –С. 152-202.
8. Іоаникій Галятовський. Наука, альбо Спосіб зложення казання / Іоаникій Галятовський // Українська література XVII століття. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. –Київ: Наукова думка, 1987. – С.108-133. – (Бібліотека української літератури).
9. Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Ернст Роберт Курціус; переклав з нім. А.Онишко. –Львів: Літопис, 2007. – 752 с.
10. Лазар Баранович. Меч духовний / Лазар Баранович. – Київ: Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1666. – 28 + 764 + 3 с.
11. Лазар Баранович. Труби словес проповідних / Лазар Баранович. –Київ: Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1674.–10 + 403 + 4 арк.
12. Левченко Т. Ізотопні моделі барокової гомілетики як імітація заданості сакрального прототексту / Т. Левченко // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. Збірник наукових праць. –Рівне: Перспектива, 2005. –Вип.XIV. –С. 66-71.

13. Лотман Ю.М. Каноническое искусство как информационный парадокс / Ю.М. Лотман // Проблема канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки: сб. ст.. –Москва: Наука, 1973. –С.16-22.
14. Лотман Ю.М. Миф – имя – культура / Ю.М. Лотман, Б.А. Успенский // Лотман Ю.М. Семиосфера. –СПб.: Искусство-СПБ, 2000. –С.525-543.
15. Перетц В. «Księga Śmierci» арх. Лазаря Барановича / В. Перетц // Киевская Старина. – 1898. – № 9. –С. 225 – 233.
16. Петров Н. Из истории гомилетики в старой Киевской Академии / Н.Петров // Труды Киевской духовной Академии.–1866. –Т. I, №1 –С. 86-124.
17. Сторі Д. Теорія культури та масова культура. Вступний курс / Джон Сторі; переклад з англ.. А. Савченка. –Харків: Акта, 2005 –357 с.
18. Сумцов Н. Обзор содержания проповедей Иоанникия Галятовского / Н.Сумцов // Вестник Харьковского историко-филологического общества. – 1913. –Кн.4. –С.27-38.
19. Тріодіон. – Чернігів: Тип. Троїцько-Іллінського монастиря, 1685.
20. Туптало Димитрій. Руно орошенное / Туптало Димитрій. –Чернігів, 1683.
21. Ушкалов Л. Світ українського бароко: Філологічні етюди / Л.Ушкалов. – Харків: Око, 1994. –112 с.
22. Чорна Л. Проблема терпіння в антропології Л.Барановича / Л.Чорна // Філософсько-антропологічні читання-97. –К.: Стилос, 2000. –С.197-203.
23. Шевченко В. Філософська зоря Лазаря Барановича / В.Шевченко. –К.: Український центр духовної культури, 2001. –231 с.
24. Modlitwy dzienne u nosne...–Czernihów: Тип. Троїцько-Іллінського монастиря, 1689.

Анотація

Ключові слова: міф, міфологізація, інтерпретація.

У цій статті розглядається тлумачення євангельської історії про Воскресіння Лазаря у проповідях архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського другої половини XVII століття Лазаря Барановича. Тут також вивчаються засоби створення образу автора у проповідях, зокрема формули самоприниження та міфологізація.

Summary

Key words: mith, mythologization, interpretation.

The article considers the peculiarities of interpretation of the Gospel story about Lazar's rising from the death in the sermons of Chernigiv archbishop Lazar Baranovych of the second half of the XVIIth century. This article shows also the means of creating of the image of the author in the sermons by using Gospel story about Lazar and formulas of self-humiliation.

Аннотация

В этой статье изучается интерпретация евангельской истории о Воскресении Лазаря в проповедях архиепископа Черниговского и Новгород-Северского второй половины XVII века Лазаря Барановича. Тут также рассматриваются способы построения образа автора в проповедях (формулы самоуничижения и мифологизация).